

Російські стародруки в збірці Музею книги та друкарства Державного історико-культурного заповідника м. Острога

Стародруковані книги, як носії значного об'єму інформації, є важливим джерелом для вивчення історичних та культурних зв'язків між різними країнами. Їх досягнення, насамперед, в науці та культурі, а також зв'язки в цих сферах, досить добре прослідковуються на прикладі стародруків, тому збірки стародрукованої книги, які зберігаються в різних наукових та культурних установах, репрезентують дуже різноманітний матеріал для вивчення історичних, культурних, релігійних, соціально-побутових зв'язків між народами.

Вони також дають уявлення про поширення та побутування книги в XVI-XIX століттях, несуть інформацію з історії окремих видань та історії друкарської справи взагалі.

Початки формування колекції Музею книги та друкарства в м. Острозі, експозиція якого була відкрита 10 грудня 1985 року, пов'язані з діяльністю Братства імені князів Острозьких. Братство поставило собі за мету відреставрувати замок князів Острозьких і створити в ньому історичний музей та бібліотеку. В 1910 році Братством було відкрито давньосховище, до якого і надійшли перші книги, серед яких Острозька Біблія та ще 9 рукописних книг і стародруків [1].

У звіті Братства ми читаємо: "В первый же год своего существования Братство положило основание и исторической библиотеке, благодаря жертве книгами священника села Сивок о. Александра Кириловича, священника о. Церерина и О. В. Ковальской..." [2]. В цей час значна кількість книг до Братства надійшла також з Дерманського монастиря.

У фондах заповідника зберігається рукописний «Систематический каталог Библиотеки Братства имени князей Острожских» (без дати). В першому розділі серед інших експонатів подано перелік книг: перераховано 26 рукописів XVI-XVIII ст. та 13 кириличних стародруків, в тому числі і згадувану вже Острозьку Біблію [3].

Підвалини основних острозьких музейних колекцій, в тому числі і книжкової, були закладені по ініціативі та при безпосередній участі відомого церковно-громадського діяча, краєзнавця та музейника Волині Михайла Андрійовича Тучемського (1872-1945) – першого директора та хранителя Острозького історичного музею. З іменами М. Тучемського та М. Струменського, студента Московської духовної академії, пов'язані перші спроби наукової інвентаризації експонатів: ними у 1916 році було під-

готовлено перший музейний каталог, в якому подавався опис рукописних книг музейної збірки. У своїй книзі “Из Острожской старины” М. Струменський пише: “В библиотеке есть уже более 150 старопечатных книг XVI-XVIII веков на латинском и польском языке, десятка три церковно-славянских старопечатных книг и столько же рукописей” [4].

Справу Братства гідно продовжив відомий історик, археолог, музейник Волині Йосиф Владиславович Новицький (1878-1964). Його підпис, разом з підписом М. Струменського, стоїть під списком з 577 експонатів, які реквізичійний відділ Острозького повітового ревкому передав до нашого музею.

Протягом 1950-1970-х років книжкова збірка комплектувалась хаотично. За цей час особливо великих надходжень до колекції не було.

В 1961 році було закрито Острозький Свято-Богоявленський собор, в якому знаходилась значна кількість кириличних стародруків та богословських і богослужбових книг. До музею вони були передані на початку 1970-х років. Серед них: Євангелія на престольна (Москва, 1735), Іоанна Златоустого різні повчальні слова (Москва, 1791), Тolkованіє на Псалтир (Москва, 1791), Реєстри поминах (1796, 1797, 1804, 1806), Апостол (Москва, 1809) та ряд інших.

Період найактивнішого поповнення книжкової колекції припадає на 1987-1995 роки, коли комплектування проводилось одночасно по кількох напрямках. В цей час було проведено ряд комплексних експедицій по обстеженню культових споруд на території Острозького, Здолбунівського, Гощанського, Сарненського, Володимирецького, Рокитнівського, Березівського районів Рівненської, Шумського та Лановецького районів Тернопільської, Славутського та Ізяславського районів Хмельницької областей, в результаті чого та завдяки старанням одного з авторів каталога – О.Позіховського, музейна збірка поповнилась значною кількістю українських та російських кириличних видань [5].

В цей же час музей веде активну роботу з колекціонерами та рядом букіністичних магазинів Москви (“Раритет”, “Книжная находка”, тощо). У московських колекціонерів О.Вальтера та Г.Смірнова були придбані відповідно другий екземпляр Острозької Біблії та Євангелія на престольна (Москва, 1735), а також були закуплені: Псалтир (Москва, 1622, Псалтир, Москва, 1754 у В.Гольдмана, м. Рівне); Апостол (Москва, 1648 у Т. Максим'юка, м. Одеса), Біблія (Москва, 1756 у В.Кондратюка, с.Чотирибоки Шепетівського району Хмельницької області) і т.д.

З букіністичних магазинів колекція поповнилась 4 виданнями: “Страсти молодого Вертера” В. Гете (С.-Петербург, 1796, магазин “Книжная находка”), Октоїх (Москва, 1638, магазин “Раритет”), “Энеида” И. Кот-

ляревського (С.-Петербург, 1796, магазин №155), рідким виданням Часовника (Москва, 1651, магазин №155) [6].

Ряд книг надійшов до колекції в результаті налагодження особистих контактів із священнослужителями: священник с. Рясники Гощанського району Рівненської області о. А. Бондарчук, крім віленського видання Псалтиря 1595 года та ряду українських стародруків, передав до музею Пентакостаріон (Москва, 1742), дві книги Бесід Іоанна Златоустого (Москва, 1781), напрестольну Евангелію (Москва, 1825). У сина рівненського священника Я.Кульчинського було придбано 10 стародруків, в тому числі: Мінея (Москва, 1624), Устав або Око церковне (Москва, 1633), “Первое учение отрокам” (Москва, 1741), Псалтир (Клинці, 1787) та інші.

Швидше винятком, ніж постійною формою роботи, можна назвати книгообмін. За погодженням з Міністерством культури України у 1991 році було проведено обмін книгами з Державною бібліотекою ім. В. Леніна в Москві: в замін Народовещання (Почаїв, 1768) ми отримали перше московське видання “Граматики” М. Смотрицького (Москва, 1648) та “Арифметику” Л. Магницького (Москва, 1703) [7].

Найбільша кількість книг надійшла до колекції в цей час з обмінно-резервних фондів великих бібліотек. Поскілки збірки кириличних стародруків обмінно-резервних фондів бібліотек РРФСР довгий час знаходилися на звірці, книги з них не видавалися (виняток - Тріодь цвітна, Москва, 1732, передана нам з ДПБ). Тому до колекції в цей час надійшли західно-європейські стародруки, російські видання гражданського друку, книги українських видавництв 1920-1930-х років.

З Державної бібліотеки імені В. Леніна до нас надійшло 57 книг, в тому числі: “Описание земли Камчатки” С. Крашеніннікова (С.-Петербург, 1755), “Путешествие в южную половину земного шара” (С.-Петербург, 1797) Дж. Кука, “Грамматика российская” М. Ломоносова (С.-Петербург, 1755), кілька атласів XVIII століття, два «Судебника» Івана Грозного, кілька творів Феофана Прокоповича, 31 том «Древней российской виблиофики» з продовженнями і т. д.

З державної Публічної бібліотеки ім. М. Салтикова-Щедріна було передано 40 книг, серед них: кілька видань руських літописів, “Сатиры” А. Кантеміра (С.-Петербург, 1762), “Словарь поваренный” В. Левшина (С.-Петербург, 1796), 16 томів “Римской истории” Ш. Роллена (С.-Петербург, 1761-1767) та інші.

В результаті співробітництва з Державною історичною бібліотекою УРСР в Києві, наша колекція поповнилась 2 московськими виданнями: Маргаритом (1698) та “Розыском о брынской вере” Дмитрія Ростовського (1755).

Одним із шляхів поповнення колекції став перегляд фондів наукової бібліотеки Державного історико-культурного заповідника м. Острога (раніше – Острозького краєзнавчого музею), структурним підрозділом якого є Музей книги. Він проводився в кілька етапів: в 1986-87 рр., в середині 1990-х рр., а також наприкінці 2003 року, в результаті чого в фонди Музею книги було переведено кілька сотень книг, в тому числі й російські стародруки. Так, в музейне зібрання з нашої бібліотеки втрапило найбільш раннє видання нашої колекції російських стародруків – Євангелія (Москва, 1558-1559), Апостол (Москва, 1631), „ГрамMATика” М. Смотрицького (Москва, 1721), „История Нового завета” Г.Кедрина (Москва, 1722), „Лексикон трехязычный” Ф. Полікарпова, „Сказание об осаде Троицкого монастыря” (Москва, 1784), „Новое краткое понятие о всех науках или детская настольная книга” Д. Нехачина та інші.

На сьогодні колекція російських стародруків музею нараховує 173 експонати основного фонду на церковно-слов'янській, російській, латинській, польській мовах.

Хронологічні рамки колекції: найбільш раннє видання – анонімна Євангелія (Москва, 1558-1559), найбільш пізнє – Євангелія (Москва, 1825). Збірка нараховує: 1 видання XVI століття, 11 видань XVII століття, 152 видання XVIII століття, 9 видань XIX століття.

Московські видання в кількісному співвідношенні представлені наступним чином: Печатний двір – 22, друкарня Синоду – 31, університетська друкарня – 12, друкарня Компаній друкарських – 21 видання; одиничними виданнями представлені московські друкарні: Мейєра – 1, І. Зеленнікова – 1, В. Огорокова – 1, А. Решетнікова – 2, С. Селівановського – 1.

Видання петербурзьких друкарень в колекції можна охарактеризувати таким чином: друкарня академії – 49, друкарні Сенату та Синоду відповідно 1 і 2 видання, та по 1 виданню представлені слідуєчі друкарні: Богдановича, Ф. Мейєра, Г. Крилова, Б. Гека, Вейтбрехта, Морського шляхетного кадетського корпусу, Сухопутного шляхетного кадетського корпусу, Корпусу чужестранних єдиновірців. В колекції є також по одному виданню друкарень Д. Рукавішнікова (Клинці) та Приказа общественного призрения и Котельникова (Калуга).

Ряд стародруків привертають увагу своїм художнім оформленням. Лаконічним і стильним є художнє оформлення анонімної Євангелії. На одній із заставок ми знаходимо зображення євангеліста Матвія – перше в російській друкованій книзі сюжетне антропоморфне зображення. Цікавим є художнє рішення палітурки: дошки, обтягнуті шкірою із тисненими зображеннями євангелістів в інтер'єрі, заключеними в стилізовані трикутники. На тисненому, складної форми середнику, – Розп'яття з присто-

ячими; над середником – овальний тиснений медальйон із зображенням Богородиці з немовлям, під середником – медальйон із рослинним орнаментом; по полю – рослинний тиснений орнамент.

Розкішно оформленим є видання Біблії (Москва, 1756). Сторінки книги в гравійованих та простих рамках. Мідьорити на титулі та авантитулі виготовлені в Петербурзькій художній академії, а 266 сторінкових мідьоритів – в Нюрнберзі. Книга прикрашена 64 заставками, великими та малими кінцівками, ініціалами та виливними прикрасами. Гравюри підписані художниками та граверами, назви до гравюр набрано латинською та німецькими мовами. Дуже гарними є ряд окладів до напрестольних Євангелій.

В багатьох книгах є численні записи. Найбільшу частину серед них становлять володільчі та вкладні записи, які дозволяють відслідкувати поширення та побутування книг, рівень грамотності та культури населення, отримати певне уявлення про соціальний статус власників книг та репертуар бібліотек тощо.

До найцікавіших записів історичного характеру можна віднести два:

«Сію с<вя>тую и д<у>ше поле<з>ну Книгу Ап<ос>тл {Тетр}, Которую набыл/ Рыщерски<м> способом наставляючи персы своѣ за Крола П<а>на/ своего, {своѣ}Противко неприятеля на то<й>ча<с> > бывшего Москвы./ Надалі и даровалі вѣчними часі на Ц<ер>ковь Б<о>жію, Ро<ждества>: Пр<ечистой>: Б<огороди>цы в Мѣстѣ (затерто) Шляхе<т>ны Алексѣандер (затерто) ...скій с/ за свое в<т>пущеніе грѣховъ за которій то<й> его дарунок Це-/р>кви с<вя>той такі мі котріє есмо то<й> напись положили/ винни застаючи в<не>й Г<оспод>а Б<ог>а ма<ли>тствовати: иако и вась/ которіи и в пото<м>ній часы будете прочитовати тую/ с<вя>тую Книгу, просимо не занехивати в<не>й м<о>лит<в>ы Г<оспо>ду І<исус>у, вспоминаючи и выхваляючи то<е> его надатое, и якъ бы спо-/добилъ его Г<оспо>дъ Б<о>гъ І<исус>с Х<ристо>с Ц<арс>твію своему. А хтобы/ какогже колвек стану ч<еловекъ> мѣлъ тую Книгу с<вя>тую в<т>-далити таки в<т> колвекъ в<б>ычаемъ в<той> Ц<е>ркви с<вя>той вы-/ше м<а>нованей на такового нехай буде к<а>тва с<вя>тых ѿтець ...иже в Нікеѣ./А даровалъ и положилъ в Ц<ер>кви с<вя>той за Васіліа/ Іванновича на то<й> ча<с> С<вяще>ника/Року в<т> Ро<же>ства Х<ристо>ва. нхдд. З мамкою своею Анною./ из жоною своею М спомини еѣ/ Г<оспо>ди въ Ц<арстве> Н<ебесн>м»»;

2) другий запис, який складається з кількох частин, свідчить про те, що анонімна Євангелія була подарована для церкви Св. Миколая села Ляхова (нині – Новородчиць) за дорученням гетьмана Петра-Конашевича Сагайдачного по його смерті товаришем Михайлом Манойленком:

а) «ја ра<б> Божи<й> Миха<й>ло Мано<й>ленко По в<пра>

це<р>кви// с<вя>т<о>го ѡ<т>ца Николаѧ, знавши (?), и оправивши сию книгѸ // гл<аголе>мую ѡ<т>г<е>лиѧ напре<с>тольное друкованоѧ// Тѣтро оправив<в>ши...по небо<ж>ку...Петру Ку...//и положили напрестоле ѧ с<вято>го ѡ<т>ца николая// за св<ет>лую память товарища своего небожчика // Петра Кунашовича Сага<й>да<ч>ного// и за свое ѡ<т>пущение грѣховъ, Аминь.// При которомъ то били люди добрые и козаки **ЕКМ**<л> вой<с>ка запоро<з>кого...бѸдѸчи вто<е> ча<с> б.../ Атаманом...И п<а>ни его Вари...//(*весь текст перекреслено*);

б) запис затертий, пошкоджений вологою, вдалося відчитати закінчення: ...за про<з>бою П<а>на Пѣ<т>ра Конашевича...»

Надзвичайно цікавим є один із дарчих написів, який свідчить про те, що відомий придворний регент та ієромонах Лаврентій Хоцятовський подарував так звану «Єлизаветинську Біблію» відомому церковному та громадсько-культурному діячеві, письменникові, ректорові Києво-Могилянської академії Георгію Кониському:

«Сію Біблію я Лаврентій Хоцятовскій придворный //ієромонахъ: въ даръ приношу Преос [вя]щеннейшему Георгію //Конискому Еп [ис]копу Мстиславскому, оршанскому и Моги-//левскому, и целой Белой Руссии. В знакъ моеѧ благосклонности.»

Привертають увагу рукописні підписи так званих «справщиків», поставлені в кінці книги. Так, на книзі Бесід І.Златоустого (М., 1781) підпис Андрія Михайлова, на виданні Пентакостаріона (М., 1742) підпис Івана (прізвище затерте).

Серед володільчих записів найчисленнішими є записи про належність книг до різних церков, як на території Росії, так і на території України: в переліку церков ми знаходимо собор Св. Володимирської Богородиці та Миколаївську церкву у Великому Устюзі, Княжпольську Хрестовоздвиженську церкву, а також цілий ряд острозьких церков: Миколаївську, Параскево-П'ятницьку, Успенську церкву Кирило-Мефодієвського братства, Богоявленський собор, Острозький Преображенський та Дерманський Свято-Троїцький монастирі тощо.

Значний інтерес для дослідників історії Волині та, зокрема, Острога, складає наявність на ряді книг рукописних екслібрисів відомих волинських краєзнавців Й.Новицького (одного із засновників Острозького історичного музею), священника Аполонія Сендульського (відомого церковного, громадського, культурного діяча, краєзнавця Волині), Пантелеймона Юрьєва (випускника Острозької чоловічої гімназії, відомого російського та польського письменника, журналіста) тощо.

Певне уявлення про ціну книги дає ряд записів. Так, ми дізнаємося, що книга Маргарит (Москва, 1698) закуплена у 1753 році за 6 рублів,

«Розыск о брынской вере» Д. Ростовського (Москва, 1755) за 2 рубля, «Собрание разных поучений» (Москва, 1780) у 1808 році коштувала 4 рубля 14½ копійки тощо. Запис на сторінках Євангелії 1825 року дає інформацію і про вартість палітурних робіт.: «Евангеліє Сіє въ Острожской// Епар-/ шеской... /лавке/ за 7.м руб //лей// и 87½ ко /пеекь/ серебром/ купленно, и оправ-// лено въ цер- /ковь Ряс /ницкую Свя /то - Покров-/ скую 1824. / года Апре -/ля 3. дня- при/ Настоятеле/ той церкви// Благочинном / Иерее Стефане Любиче Черват -/скомъ - За оправу заплачено 100 злотых».

Таким чином, можна однозначно стверджувати, що збірка російських стародруків Музею книги є надзвичайно цікавою, в колекції закладено великий науково-освітній потенціал. Частина книг з колекції експонується в діючій експозиції, частина зберігається у фондах і періодично задіюється в різноманітних виставкових проектах.

Література

1. Окойомов И., Тучемский М. Деятельность Братства имени князей Острожских, под покровом князя Федорова, за первый год его существования (1909-1 августа 1910 г.) // Волинские епархиальные ведомости. – 1910. – № 50. – С. 928
2. Там же.
3. Систематический каталог Библиотеки Братства им. Князей Острожских // Фонды ОДКЗ. – КН-26984.
4. М. Струменский. Из Острожской старины. – Сергиев Посад: 1916. – С. 19.
5. Позіховська С. До історії створення і комплектування книжкової колекції Музею книги та друкарства в Острозі // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. – Випуск 3. – Луцьк: 2004. – С. 366.
6. Там же. – С. 367
7. Там же.